

ЗМІСТ

Лихі люди (Товариші)	3
Морозенко	101
Панас Мирний (<i>біографія</i>)	143

Лихі люди (Товариші)

*І день іде, і ніч іде.
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся: чому не йде
Апостол правди і науки?*

Т. Г. Шевченко

Після похмурої темної ночі, в котру не переставав хлюскати лапастий дощ, розливаючи великі річки-озера по землі, починало світати. Край неба жевріло рожевим огнем; горіло і миготіло ясным полум'ям. Серед того зарева стовпом стояла кривава попруга і переписувала його надвоє. Повітря ні ворухнеться: стоїть і мліє; усюди тихо, німо, — здається, немов світ, затаївши в собі дух, дожида чогось... А ось пройшла хвилина... друга... З-за землі, на кривавій попругі неба скочила невеличка іскорка; довга проміняста стяга простяглася від неї над землею; далі викотивсь серп огненного кільця і — пучок світу полився, розливаючись по горах, лісах, по високих будівлях. Далі все більше та більше впливав з-за землі широкий серп, мов хто невідомий підсував з того боку гаряче іскристе коло. Ось і все воно вплигло — чисте та ясне, граючи своїм світом. Застрибали його промінясті голки по землі; заграли ясні іскорки по росі; розстилались-лягали різні кольори по

воді. Світ зрадів, празникуючи своє величне свято... Синє, глибоке небо розгортало своє безкрає поле, немов казало: котись по мені куди хоч і як хоч, я буду розстилатись, розрівнюватись перед тобою, щоб не було тобі ні впину, ні перегородні. І справді, на йому не було ні плямочки, ні смужечки: — чисте, високе, глибоке!.. На другому кінці стояв тільки місяць, — блідий, похмурий; мов старий лисий злодюга, він тупцювавсь на одному місці, боязко блимаючи своїми темними плямами на сонячне ясне обличчя і дедалі все бліднів та зникав, мов розтавав від гарячого лизання довгих промінястих язиків... Вітер, скотившись з гір у долини, ховався по темних ярах і щось глухо бубонів високим скелям та глибоким ровам... І — здавалось — вони дослухались до того таємного гомону: скелі грізно висовували свої гострі голови, а рови густіше засновували в сизий туман свої пориті боки та чорне слизьке дно... Повітря було чисте, прозоре. По йому знай то сюди, то туди літали іскорки сонячного світу: то закручуючись у круги, то вистрибуючи одна поверх одної, як сніг у завірюху... А земля? Земля, як хороша молода дівчина, сором'язливо спускала з свого тіла димчату сорочку ночі і відкривала своє пишне лоно. Сонце обливало його рожевим світом; цілувало тисячами своїх гарячих іскорок; гріло-пестило теплом свого проміння... Прокинулось усе. Обізвалась трава голосами тисячі своїх жильців:

коникив, метеликів, жукив; окликнулись луки сотнями перепелів; луки, струшуючи срібну росу, розлягалися співами своїх соловейків, голосним кукуванням сивих зозуль, журливим туркотанням горлиць, — тоді як в повітрі бриніла дзвінка жайворонкова пісня... Крикнув бугай у болоті — і замовк; сумно роздався його голосний поклик на всю околицю — і затих. Заревли корови по дворах; закричали гуси на плавах; протягли своє «ку-ку-рі-ку!» горлаті півні... Усе рушилось. Прокинулися і люди; протираючи очі, заговорили... Пішов їх глухий гомін від краю землі і до краю, з одного боку на другий, стрінувся з світовим клекотом — і все злилося в одну пісню життя. Все зраділо, стріваючи день; і день зрадив, розцвітаючи, ясний теплий, погожий.

І місто П. зраділо ясному світові: усе кругом заворушилося. З дальніх кінців його вулицями потяглися вози, риплячи своїми ярмами. На возах була всяка всячина, що тільки родила і носила на собі сира земля: тут було, великою працею добуте, зерно, годовані свині, кури, качки, гуси; тут була овощ огородня, садова й польова. Все це везлося на базар — кому нужно, збути; що потрібно — купити. Коло возів, нарівні з волами, пленталися похмурі хазяїни того добра, — в одних сорочках, босі, з підсуканими по коліна штанами. Ноги у їх були чорні, в калу, як і ноги їх скотини. На декотрих возах сиділи або, обпершись, лежали їх жінки, дочки, — перші

в свитках, другі — в керсетках, або й так, у вишиваних сорочках, з червоною стрічкою у косах. Ще далеко до базару стрівали їх в кальних улицах швидкі, заялозані перекупки, довгополі, бородаті жиди. І ті, і другі питалися, що везеться; ставали, торгувалися, лаялися. Від крику та гуку, що піднімався по вулицях, прокидалися жильці. Там, у однім вікні, грюкнув прогонич — і розчинилася віконниця: у вікні показалася чоловіча постать у розхристаній сорочці, заспана, з задутими очима, виткнулась, глянула — і сховалася. Коло другого дому лазила по драбинці дівчина, відкривала віконниці; коло третього те саме робив чоловік. По вулицях, попід хатами, втоптаними стежками потяглися пани, панії з горничними, кухарями й куховарками, котрі несли позаду їх корзини, кошики; а там і сама яка господиня, міщанка або козачка поспішала з саковками, щоб набити їх зарані всякою овоццю, яку навезли на базар: бо треба скупитись, зарані витопити ще й обід чоловікові однести у поле. На базарі стояв крик, лемент. Там везли те, там друге; той біг до того воза, той до другого. Люди, як хвилі, носилися, мчалися, торгувалися, кричали. Їх крик зливався в один довгий гук, котрий почався з світом, а кінчиться хіба пізньої ночі. Тепер його саме прорвало... Усе місто клекотіло одним клекотом, гуком, що зливався з тисячі голосів, з різних мов в один голос, в один гомін... А над розбурканим містом

високо піднімалося веселе сонечко і радісно обдавало усіх своїм теплим світлом. Усе йому раділо; усе його з гомоном стрівало, радіючи. Не тільки люди — хати, будинки... і ті ясно виходили з-за тіні і усміхалися своїми білими стінами.

Одна тільки тюрма не раділа тому ранкові.

Небілена спочатку, почорніла від негоди, висока, у три яруси, з чорними, заплутаними в залізні штаби вікнами, обведена високою кам'яною стіною, наче мара яка, стояла вона над горою і понуро дивилася у крутий яр. Про неї байдуже, що небо було ясне, що сонце світить любо, що люди гомонять так дуже... Німа і мовчазна, від неба вона крилася чорною залізною покрівлею, з червоними від іржі, мов виврані зуби, верхами; від світу куталась в свій бурий цвіт та померки вузького двору, — не видно було, щоб і сонце на неї світило; від гомону затулялася високою огорожею, — товстою кам'яною стіною. Все кругом неї було тихе, мертво. Людей не видно. Один тільки часовий ходив коло залізної брами і з нудьги лічив свої ступні. А з другого боку чорнів яр, з яру піднімався сизий душний туман... Зокола ніщо не нагадувало, щоб там жили люди. І справді, там не жили люди, — там мучилися та скніли тисячі злодіїв, душоубів, — там кам'янів, омліваючи серцем, жаль, — тисячами замирали почуття, — тисячі розумів німіли, мішалися... Темне, як і сама будівля, зло царювало у тій

страшній схованці... Туди попав і Петро Федорович Телепень.

Ще вчора, під ту негоду, що з вечірніми номерками насунула на землю і полила лапастий дощ, він сидів у своїй невеличкій квартирі, на кінці міста, і писав. По зблідлому сухому обличчю, котре не казало про розкоші та достачі, пробігали похмурі смуги; по високому й чистому лобу видно було, що там засіла невесела думка; блискучі очі говорили, що вже не одну ніч не давала вона йому спати, а скрипуче перо казало, з якою болістю виливалася вона на білім папері... Свічка нагоріла; велика жужелиця на ґноті задержувала світ, нерівними хвилями то піднімався він угору і освічував хату, то згасав, тремтячи синьою горошиною на кінці ґнота. Не потураючи на те, Телепень сидів — і писав. Дощ хлюскав у віконницю; вітер жалібно вив у димарі і свистав у невеличку щілину в вікні. Пройшла година... друга... третя... Петро Федорович сидів, зігнувшись над столом, і тільки рука його ще швидше бігала по папері, буцім поспішала передати, що носила в собі велика, кустрата голова. Ось і північ, прокричали півні. Він сидів — і писав. Спина заболіла, рука утомилася. Положивши перо, одкинувшись на спинку стульця і схрестивши на грудях руки, він став перепочивати. По всьому видно було — велика утома обняла його. Він сидів і якось чудно уставився очима на одну плямочку у вікні:

видко було, що він збирався з думками. Коли це зразу щось загуло коло двору і стихло. Поза спиною у Петра Федоровича пробіг мороз. Він струнувся і став дослухатись... Віконниця одхилилася, щось за очі показалися з-за шибки.

— Хто там? — обізвав Петро Федорович. За вікном почувся гомін.

— Одчиніть, — донеслося знадвору.

Петро Федорович вийшов, одсунув. Ціла зграя людей увалила в сіни, брязкаючи шаблями, цокаючи шпорами... Сумно той брязкіт і цокання обізвались у його серці... Він догадався...

Годину... другу швидко шукали, перекидали, порались чужі люди у його добрі... Він дивився стомленими очима, як ув'язували його папери. Нічого не кинули: усе взяли — і його повезли з собою...

Другого ранку зачинені віконниці у його квартирі давали ознаку на всю улицу, що їх жилаець перебрався кудись інде, — бо з світом сонця вони завжди одчинялися... Глуха чутка ходила по базару, що спіймано великого ворога темних людей, котрий виробляв фальшиві гроші.

Темної ночі переведено його в темний покій. Аж на третьому ярусі тієї страшної схованки, що широким коридором перенизувалася на дві половини, по обидва боки пороблені були невеличкі комірочки. В одну з них упустили Петра Федоровича. Коли відчинилися двері, то звідти сирій холод і густі померки ввійнули на освічений

коридор. Як у підземну нору, уступив він у свою нову квартиру. Принесли світло і поставили на невеличкому столику, в одному кутку хати; у другому, коло стіни, примостилася залізна кровать, з матрацем. Тільки й добра було на новому господарстві. Коли зачинилися двері — увесь світ зачинився від його. Серце його мов хто у жмені здавив; поза спиною сипнуло морозом; у душі війнуло холодом... Блідий, він ще дужче поблід і опустив на груди свою важку голову. То не чоловік стояв, то сама мука понурилася серед хати! Світ від лосевої свічки падав на його й обдавав сизо-сірим кольором. Легка тінь непримітно упала на долівку, досягаючи головою стіни. Стіни були сірі. На одній з них, мов страшна причуда, колихалася закустрана тінь його голови. Пройшло п'ять хвилин, поки він підняв її і померклим поглядом обвів хату. У стіні, насупроти дверей, аж коло самої стелі чорніло, мов рот якого звіря, вікно, виставивши замість зубів іржаві штаби заліза, у дверях теж була шибка, замазана, заяложена; з неї лився мутний жовтий світ.

Обдивившись хату, Петро Федорович підійшов до столика, дмухнув на світло... Ніч, темна, непрозора ніч разом устала кругом його. У тій непроглядній темноті почулося тихе ступання, рип кроваті. То Петро Федорович зібрався лягати. Ось і ліг. Укриваючись, черкнувся рукою стіни... щось слизьке та холодне вразило її. Він

спрожогом порвав руку, накриваючи другою, щоб одігріти. Далі повернувся на спину, зложив на грудях руки, як складають помершому. Очі його були відкриті, — тільки він не бачив нічого кругом себе... Не його слабим очам продивитися ту густу темноту, яка зразу обняла хату!.. Хвилину-другу призро удивлявся він — і перед його очима заходили різні кружала: то червоні з жовтим, то огненно-зелені, то білуваті, попротицані чорними дірочками... Ще пройшла хвилинка, ще... Темнота порідшала, серед неї виразно виставилась жовта пляма: — то світило віконечко з коридору. Він уп'явив у його свої очі... Щось темнувате і легке, як тінь, заходило по йому, забігало; то гострим рогом урізувалося в жовте поле, то кривульками переписувало його... Покрутиться хвилину-другу, похитається-похитається — і пропаде. І знову одна жовта пляма видніється; і знову збоку висувається ріг, бігають кривульки... Сумно, нудно. Щось важке упало, стукнуло — роздалася луна навкруги... Щось позіхнуло; почувся гомін... якесь глухе буботання, а слів не розбереш. Петро Федорович закрив очі; пляма не сходила. Він повернувся на бік — і пляма перейшла за його поворотом. «Що се?» — подумав він... Разом виплило ще тричотири плями; крутяться кругом жовтої... Він попустив вії — одна жовта зосталася. «Хіба мої очі розкриті, що я її бачу?» — подумав він, наставляючи руку над закритими очима. Руки не

було видно, а пляма все-таки стояла. «Ще я вдивився у те трекляте вікно, і мана від його морочить мене». Він ліг боком і лежав тихо, дожидаючи, поки мана зникне.

Мана не сходила; пляма ще мов побільшала, поширшала — роздалася навкруги. Він розкрив очі. Тіні прошлого, давнього захиталися на їй... Серце у його стало, дух замер.

І ось перед ним невеличка хатка, чиста, ясна. Сонце якраз уступило в вікно, і світ від його упав на долівку, зачепив невеличку кроватку, на котрій лежав невеличкий хлопчик. Хлопчик підвівся, протер очиці. Чорнява його головонька була закустрана, очі заспані; зате молоде личенько пашіло здоров'ям, грало краскою. Ось двері розчинилися — висунулася жіноча голова. Лице у жінки було сухе, погляд наче зляканий?

— Ти вже встав, проснувся? — спитала вона таким любим голосом, що у хлопчика очиці заграли й личенько усміхнулося.

— Уже, мамо, — одказав хлопчик, показуючи два рядки своїх дрібних білих зубків.

Мати увійшла в хату, підійшла до кроваті і поцілувала дитину. Хлопчик обвив материну шию руками, пригорнувся своїм гарячим личеньком до її засушеного виду...

«Що за диво? — подумав Петро Федорович: — і лице матері і лице дитини такі знайомі... Це ж я! це ж мати моя!» — трохи не скрикнув він і ще дужче впився очима в причуду.

— Годі, годі, Петрусю. Буде бавитись. Ну, я тебе одягну. Батько вже давно дожидається тебе.

— Папочка поведе мене у школу? — усміхаючись, запитав хлопчик.

— Поведе, Петрусю. — І мати почала гладити його головоньку.

— А там у школі є учитель; учити буде?

— Буде, моя дитино, аби вчився.

Хлопчик задумався; рученята його упали на коліна.

— Я буду учитись, мамо. Та вивчусь, великий буду, а папа віддасть мене на службу... Я буду ходити разом з папою, йому помагати. — І оченята його заблищали.

— Будеш, дитино, будеш, мій голубе. Тільки вчися, мій сину; не так, як Попенко, що по городу собак ганяє.

Дитина знову задумалася. Перед його очима виразно виступив Попенко, — сухий, довгобразий, з жовтими плямами на виду, що босий ганяє по городу. Батько-мати пошлють його у школу, а він за книжки, — поховає їх на току у стогах, а сам пішов блукати по вулицях.

— Ні, я не буду так робити, мамо... Я буду вчитися.

— Я знаю, ти в мене слухняна дитина. Послухаєш мене, — будеш учитися.

— Буду, буду! Мені, мамо, пошіє папа жупанок з червоним коміром; я одягнуся, візьму

книжки під руку — і — гайда у школу! Попенко буде мене кликати до себе, я не піду за ним, а прямо у школу. Там буду тихо сидіти, учителя буду слухати.

— Добре, добре, Петрусю. Ти в мене розумний хлопчик, ти моя дитина! — І мати припала до червоненького личенька хлопця, цілувала у повні щічки, у блискучі очиці.

— Ну, годі ж тобі лежати. Годі. Уставай, будемо удягатися.

За матерньою поміччю хлопчик не забарився умитися, прибратися; пахучою мастю помастила мати його головоньку, причесала. Пахощі рознеслися по хаті, і хлопчик бавився ними, нюхав.

— А-ах! пахне! — мовив він, прищурюючи очиці, — усю школу запахаю! Мати усміхнулася.

— Запахаєш, сину...

— Буде вже вам чепуритися! — пробіг густий голос по хаті.

І мати, і хлопчик обернулися. У дверях стояв низенький, натоптуваний чоловік, з лисиною на голові, з круглим, гладко виголеним лицем, — сказав би жіночим, коли б довгі брови так не насупилися над його запалими очима.

— Понюхайте, папо, як у мене головонька пахне! — мовив, усміхаючись, хлопчик, підбіг до батька і задрав до його свою головоньку.

Батько взяв сина за руку, нахилився, понюхав.

— Фу-у-у! аж у ніс б'є! Хто ж це тебе так на-ялозив?

Свіжим дитячим личком усміхнувся хлопчик і показав очима на матір.

— Мама! А що?

— Балує тебе мати, балує! — глядячи рукою по голові, казав батько.

— Ні, мама мене не балує; вона мене любить, і я її люблю. І буду я, папо, учитись; вивчуся, виросту великий, на службу поступлю... Ви і мама будете старі, а я — молодий, здоровий; буду грошей заробляти, вас годувати!

— О-о! ти в мене старий! — сміючись, одказав батько.

— Ні, я, папо, не старий; а буду колись старий.

— Ну, добре ж, добре. Ходімо ж чаю пити та і в школу підемо.

Батько узяв хлопчика за руку і став виводити з хати. Хлопчик повернув голову до матері, кликав її за собою очима.

— Мамо, мамо! ідіть за нами! — крикнув він, виглянувши з-за дверей.

— Ідіть, ідіть... я зараз.

Батько з сином скрилися. Зосталася сама мати й почала перестилати маленьку постілоньку: перебила подушку, заслала простинею, покрила коцем, положила дві головні подушечки зверху й направилася з хати. Вона пройшла кухню, де куховарка кришила зілля на страву, і одчинила другі двері, що вели у столову.

Там за столом сиділи вже батько з сином. Перед кожним стояло по стакану чаю. Батько потроху сьорбав; а син, махаючи попід столом ногами, колотив у стакані ложечкою. Серед столу, на мідяному підносі, стояв блискучий самовар і мугикав стиха якусь журливу пісеньку. Сумно у хаті роздавалася та пісня.

— Чому ти не п'єш чаю? — спитав батько сина.

— Гарячий, — відказав той і звів очі на двері. Якраз вони відхилилися — і хлопчик побачив добре знайоме йому лице матері; очі його заграли, заіскрили радістю.

— Ось і мама йдуть! — радо промовив він. З приходом її все зразу повеселіло: і хата мов прояснилася, наче вступило в неї сонце, і самовар дужче заблищав, переводячи своє журливе мугикання на дрібну веселу пісеньку з перебоями. Мати зразу вгадала, чого синові треба: сіла коло його на ступі і налила чаю з стакану у блюде. Син узяв шматок хліба і почав пити чай. Швидко його й попили. Батько узявся за картуз.

— Збирайся, сину, ходімо.

Хлопчик швиденько скочив з стула, подякував батькові-матері за чай і побіг в свою хату. Швидко побіг, швидко і вернувся з картузом у руках.

— Прощайте, мамо, — підбігаючи до матері, мовив він своїм дзвінким голосом, у котрому почувалася дитяча радість і разом тихая туга.

Син припав до матерньої руки, а мати — до синовї голови. Потім він міцно обхопив її шию руками і згаряча поцілував у запалу щоку.

— Я буду вчитися, мамо, — тихо прошептав, одскочив від матері, підбіг до батька, ухопив його за руку — і разом з ним вийшов з хати...

Тінь — не тінь, щось темне, невідоме закрило рідне дворище перед очима!.. Жовта пляма затремтіла, потемніла. По непривітній хаті розлився рожевий світ; сірі стіни загорілися, двері зажовтіли. Мана, наче легенька тінь, тремтіла, тікала, поки, як дим, не зникла. Петро Федорович повернув голову.

У невеличке надвірне віконечко заглядав світ рожевим поглядом. Крізь його шибки, через залізні штаби, лився він довгою стягою, розсіваючись по стінах, по дверях, по долівці. У Петра Федоровича зарізало у очах, мов хто у їх піску насипав. Він одвернув голову до стіни — і задумався.

«І нащо сей світ розбив дорогу мою ману? Де вона ділася, куди втекла?» Шкода йому стало того давнього, на котрому він серцем одпочивав; шкода стало дитячих літ, що в такій любій та милій споминці виступили тепереньки перед ним... «Чому я довіку, довіку не зостався тим малим хлопчиком, тією невеличкою дитиною, котру так пестили материні руки і доглядав її добрий погляд? Тепер інша доля — холодна і хмура, заступила матір; своїми холодними руками

обгортає мою шию... Трудно мені дихати од її обіймів. Своїм темним і злим поглядом заглядає у вічі — і стигне, холодне кров у моєму серці!.. Діло, дороге моє діло, зразу перервалося; чужі, ворожі руки перервали його! Жаль гострим ножем краєв йому серце, на сухі очі набігли сльози.

Коло дверей стукнув засов — і злякав Петра Федоровича. Він мерщій схопився і боязко глянув на двері. Вони розчинилися, мов рот лютого звіра, і в темній-прорісі заметушилася постать чоловіча. Незабаром старий кривоногий сторож уступив у хату, несучи перед собою стілець.

— Устали, ваше благородіє? — скрикнув він глухим голосом і знову злякав Петра Федоровича.

Він мовчав. «Благородіє! благородіє!» — дзвонило в ухах у його і тоді, коли сторож пішов, і коли знову вернувся, несучи миску і глек води.

— Умиватися будемо, ваше благородіє! — знову гукнув сторож, бажаючи, видно, почути, як балакає «його благородіє», «його благородіє» не забалакало, воно, правда, порвалось сказати щось, та язик пристав у роті, не повертався, — очі тільки божевільне упилися в сторожа. Сторож постояв і, не добившись слова від «його благородія», вийшов, зачиняючи двері за собою.

«Благородіє! благородіє» — стрибало перед очима і гуло в голові Петра Федоровича. «Благородіє! благородіє!» — вимовляли стіни, двері, поміст, стеля. Уста його скривилися; в очах заграва божевільний регіт. «От тобі і рівноправність! —